

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
^{Ser.} 718

Title: *Vedanta Sara*

718

वेदान्त सार

: Vedānta Sāra		: Title
:	:	: Author
:	:	: Editor
:	:	: Year, Vols.
:	:	: Publisher
718	:	: Remarks

सविद
क

श्रीः

वेदव्यास

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अखंडं सच्चिदानंदं मवाह्यनसगोचरं ॥ आत्मान
 मखिलाधारमाश्रयेषीष्टसिद्धये ॥ १ ॥ अर्थतोप्यहं यानंदानतीतद्वैतमावर्तः ॥ न
 गुनूनाराध्यवेदांतसारं वक्ष्ये यथा मिति ॥ २ ॥ वेदांतो नामोपनिषत्प्रमाणंतदु
 पकारीणि शारीरसूत्रादीनि च ॥ अस्म्यवेदांतप्रकरणत्वात्तदीयैरेवानुबंधैस्त
 द्वासासिद्धेर्नते पृथगालोचनीयाः ॥ तत्रानुबंधो नामाधिकारिविषयसंबंधप्र
 योजनानि ॥ अधिकारी तु ॥ विधिबद्धीतवेदवेदांगत्वेनापाततोऽधिगताखिल
 वेदार्थोऽस्मिन् जन्मानिजन्मांतरैर्वाप्यनिषिद्धवर्जनपुरःसरं नित्यनैमित्तिक
 प्रायश्चित्तोपासनानुष्ठानेनैर्निर्गतनिखिलकल्मषतयानितांतनिर्मलस्वांतः
 साधनवतुष्टयसंपन्नः प्रमाता ॥ काम्यानि स्वर्गादीषु साधनानि ॥ १ ॥ होमादि १
 नि ॥ निषिद्धानि नरकाद्यनिषु साधनानि ब्रह्महत्यादीनि ॥ नित्याभ्यकरणे
 प्रत्यवायसाधनानि संध्यावंदनादीनि ॥ नैमित्तिकानि पुत्रजन्माद्यनुबंधीः
 स्थितिः

निजातेष्यादीनि ॥ प्रायश्चित्तानि पापक्षयसाधनानि ॥ चांद्रायणादि
 नि ॥ उपासनानि गुणब्रह्मविषयमानसव्यापाररूपाणि शांतिविद्या
 दीनि ॥ एतेषां नित्यादीनां चित्तशुद्धिः परंप्रयोजनं ॥ उपासना नोक्तं रक्षाग्रं
 विविदिषंति यद्देनेत्यादि श्रुतेः ॥ तपसा कल्मषं हंतीत्यादि स्मृतेश्च ॥ नित्य
 नैमित्तिकयोरुपासनानां चावांतरफलं पितृलोकसत्यलोकप्राप्तिः ॥ क
 र्मणापितृलोको विद्यया देवलोक इति श्रुतेः ॥ साधनानि नित्या नित्यव
 स्तविवेके हामुत्रार्थफलभोगविरागशमादिषट्कसंपन्मुमुक्षुत्वानि ॥
 नित्या नित्यवस्तविवेकस्तावत् ॥ ब्रह्मेव नित्यं वस्तु नो न्यदखिलमनित्यः
 मितिविवेकवचनं ॥ ऐहिकानां स्वकृच्छेनादिविषयभोगानां कर्मजन्यत
 या अनित्यत्ववदामुष्मिकाणामप्यमृतादिविषयभोगानामनित्यत्वा
 तेषां नितरां विरतिरिहामुत्रार्थफलभोगविरागः ॥ शमादयस्तषट् ॥

विनै
 त्तदेव

नृ

रामदमो परतितिक्षा समाधानश्रद्धाः रामस्तावत् श्रवणादिव्यति-
 रिक्तविषयेभ्यो मनसो निग्रहः ॥ दमो बाह्यो द्रिपाणां तद्व्यतिरिक्तवि-
 षयेभ्यो निवर्तनं ॥ निवर्तिता नानां तेषां तद्व्यतिरिक्तविषयेभ्यो उपरमणमु-
 परतिः ॥ अथवा विहितानां कर्मणां विधिनापरित्यागः ॥ तितिक्षा त्री-
 तो ह्लादिदं दसहिष्णुता ॥ निगृहीतस्य मनसः श्रवणादौ तदनुगुणविष-
 येव समाधानं समाधिः ॥ गुरुवेदांतवाक्येषु विश्वासः श्रद्धा ॥ मुमुक्षुत्वं
 मोक्षेच्छावत्वं ॥ एवंभूतः प्रमाताधिकारी ॥ शांतोदांतदृष्ट्यादिश्रुतेः ॥ उ-
 क्तं च ॥ प्रशांतचित्ताय जितो द्रियाय प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे ॥
 गुणान्वितायानुगताय सर्वदा प्रदेयमेतत्स तत्तं मुमुक्षवे ॥ इति विष-
 योजीवब्रह्मेक्यं शुद्धवैतन्यं प्रमेयं ॥ तत्रैव वेदांतानां तात्पर्यं ॥ सं-
 बंधस्तु ॥ तदैक्यप्रमेयस्य तत्प्रतिपादकोपनिषत्प्रमाणस्यैव बोधक

२ ति
 बोध्य

भावलक्षणाः ॥ प्रयोजनं तु तदैक्यप्रमेयगताज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वरूपा
 नंदावाप्तिश्चैतरेति शोकमात्मवित्ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीत्यादिश्रुतेः ॥ अ-
 यमधिकारी जननमरणादिसंसारानलनृत्तप्रदीप्तशिराजलरश्मिशमि-
 बोधहारपाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसृत्य तमनुसरति समित्पाणिः
 श्रोत्रियमित्यादिश्रुतेः ॥ स परमकृपया ध्यारोपापवादन्यायेनैतमुप-
 दिशति ॥ तस्मै साविदानुपसन्ताय प्राहेत्यादिश्रुतेः ॥ असर्पभूतायां र-
 जो सर्पारोपवद्वस्तुन्यवस्त्वारोपो ध्यारोपः ॥ वस्तु सच्चिदानंदं द्वयं ब्रह्म ॥
 अज्ञानादिसकलजडसमूहोऽवस्तु ॥ अज्ञानं तु सदसद्भ्यामनिर्वचनी-
 यं ॥ त्रिगुणात्मकज्ञानविरोधिभावरूपं यत्किं विदितिवदंति ॥ अहमज्ञं
 त्यनुभावात् ॥ देवात्मशक्तिं स्वगुणोर्निगूढामित्यादिश्रुतेः ॥ इदमज्ञानं
 व्यष्टिसमष्ट्युभयप्रायेणैकमिति व्यवह्रियते ॥ तथा हि ॥ यथा वृक्षाणां स-

नंदा

मध्यमिप्रायेण ज्ञानाशय इति ॥ तथा नानात्वेन प्रतिभासमानानां जीव
गतानामज्ञानानां समष्ट्यभिप्रायेण तदेकत्वव्यपदेशः ॥ अजामेकाभि
त्यादिश्रुतेः ॥ इयं समष्टिरुत्कृष्टोपाधितया विशुद्धसत्त्वप्रधाना ॥ एतदु
पाहितं वैतन्यं सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसर्वनिर्णयत्वादिगुणकमव्यक्तमंतया
मीजगत्कारणमीश्वर इति व्यवपदिश्रुते ॥ सकलाज्ञानावभासकत्वात्
यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिश्रुतेः ॥ अस्मैयं समष्टिरिव लक्षणकारणत्वात् ॥ का
रणशरीरमानंदप्रचुरत्वात् कोशावदाह्लादकत्वाच्चानंदमयकोशः सर्वोप
रमत्वात् सुषुप्तिरतएव स्थूलसूक्ष्मप्रपंचलयस्त्वानमिति बोध्यते ॥ य
थावनस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण वृक्षा इत्यनेकव्यपदेशः ॥ यथावा ज्ञानाश
यस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण ज्ञानानीति ॥ तथा ज्ञानस्य व्यष्ट्यभिप्रायेण तद
नेकत्वव्यपदेशः ॥ यथा व्यष्ट्यभिप्रायेण जीवगताः ज्ञानस्य नानात्वे

व्यपदेशः ॥ इंद्रेमायाभिः पुरुषैर्गुणैस्तद्व्यादिश्रुतेः ॥ अस्मैयं समस्त
व्यापित्वेन व्यष्टिः समष्टिता व्यवपदेशः ॥ इयं व्यष्टिर्निकृष्टोपाधितयामालि
नसत्त्वप्रधाना ॥ एतदुपाहितं वैतन्यमत्यज्ञत्वानीश्वरत्वादिगुणकं प्राज्ञ इत्यु
च्यते ॥ एकाज्ञानावभासकत्वादस्य प्राज्ञत्वमस्योपाधितयाऽनतिप्रकाश
कत्वात् ॥ अस्यापि महंकारादिकारणत्वात् कारणशरीरमानंदप्रचुरत्वा
त्कोशावदाह्लादकत्वाच्चानंदमयकोशः ॥ सर्वोपरमत्वात् सुषुप्तिरतएव स्थूल
सूक्ष्मशरीरलयस्त्वानमिति बोध्यते ॥ तदानीमेतावीश्वरप्राज्ञो वैतन्य
दीप्ताभिरतिस्सूक्ष्माभिरत्त ॥ ज्ञानवृत्तिराज्ञानं दमनुभवतः ॥ आनंदमुक्ते
नो मुखः प्राज्ञ इत्यादिश्रुतेः ॥ सुरवमहमस्यापि न किं विदोद्विषमित्युच्छि
नस्य परामर्शोपपत्तेश्च ॥ अथ मनो व्यष्टिः समष्ट्योर्वनवृक्षयोरिव जला
शयजलजयोरिवामेदः ॥ एतदुपाहितयोरीश्वरप्राज्ञयोरपि वनवृक्षावच्छिन्ना

काशयोरिवज्ज्वालायज्जलगतप्रतिबिम्बाकाशयोर्वाः धारानुपहिता
 काशवदनयोरज्ञानतदुपहितवैतन्ययोराधारभूतं यदुपहितं वैतन्यं तत्तु
 शीयमित्युच्यते ॥ शिवं शान्तमेतद्वैतं बतुर्थं मन्यंतस्मृत्यादिश्रुतेः ॥ इदमेव तु
 शीयं शुद्धं वैतन्यमज्ञानादितदुपहितवैतन्याभ्यां तस्माद्यः पिंडवद्विविक्तं
 सन्महावाक्यस्य वाच्यं विविक्तं सल्लक्ष्यमिति बोध्यते ॥ अस्याज्ञानस्यावर
 णविशेषनामकमस्ति शक्तिद्वयं ॥ आवरणशक्तिस्तदुपहितवैतन्येऽपि मेघोत्तेक
 योजनाय तस्मादित्यमंडलमालोकयितुं नयनपथमिच्छावक्तव्यं यथा यथा
 दयातीव तथो ज्ञानपरिच्छिन्नमपि आत्मनमपरिच्छिन्नमसंसारिणामव
 लोकयितुं बुद्धिपिच्छावक्तव्यं आकाशदयनीव तादृशं सामर्थ्यं तदुक्तं ॥ ४
 नल्लक्ष्मणदृष्टिर्धनं नल्लक्ष्मणमर्कं यथानिः प्रभं मन्यते नानिमूढः ॥ तथा बहु
 वद्भाति यो मूढदृष्टेः स नित्योऽपलब्धिः स्वरूपो मोहोऽस्मि ॥ अनया वृत्ते

स्यात्मानः कर्तृत्वभोक्तृत्वसुरिवत्त्वदुःखित्वादिसंसारभावना अपिसं
 भवंति ॥ यथा स्वाज्ञानेनावृत्तायां रज्जौ सर्पत्वसंभावना ॥ विशेषश
 क्तिस्तु ॥ यथा रज्ज्वज्ञाने स्वावृत्तरज्जोस्वशक्त्या सर्पादिकमुद्गावयनि एव
 ज्ञानमपि स्वावृत्तात्मनि स्वशक्त्या आकाशादिप्रपञ्चमुद्गावयति ॥ तादृ
 शं सामर्थ्यं तदुक्तं ॥ विशेषशक्तिर्लिङ्गादिब्रह्मांडांतं जगत्सृजोदिति ॥ श
 क्तिद्वयवदज्ञानोपहितं वैतन्यं स्वप्रधानतया निमित्तं स्वोपाधिप्रधानतया
 पादानं वभवति ॥ यथा लूतांतं तु कार्यं प्रति स्वप्रधानतया निमित्तं स्व
 शरीरप्रधानतया पादानं वभवति ॥ तत्र तमः प्रधानविशेषशक्तिमदज्ञा
 नोपहितवैतन्यादाकाशआकाशयुर्वीयोरग्निरग्नेरापोऽग्निः पृथिवी
 वात्यद्यते ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतेः ॥ तेषु
 आध्याधिक्यदर्शनात्तमः प्रधानं तत्करणं ॥ स्यं तदानीं सत्वरजस्तमां

सिकारणगुणप्रक्रमेणतेषांकारादिषूत्पद्यन्ते॥ एतान्येवसूक्ष्म
 भूतानितन्मात्राण्यपेक्षीकृतानिबोध्यन्ते॥ एतेभ्यः सूक्ष्मशरीराणि
 सूक्ष्मभूतानिबोध्यन्ते॥ सूक्ष्मशरीराणिसप्तदशवयवानि लिङ्ग
 शरीराणि॥ अवयवास्तः॥ शानेन्द्रियपञ्चकंबुद्धिमनसीकर्मेन्द्रियपञ्चकंबाया
 पञ्चकेति॥ शानेन्द्रियाणि॥ श्रोत्रत्वक्बुद्धिर्जिह्वाघ्राणारव्यानि॥ एता
 न्याकारादीनांसात्विकांशोभ्योव्यस्तेभ्यः पृथक्क्रमेणोत्पद्यन्ते॥ बुद्धिर्ना
 मनिश्चयात्मिकांतःकरणवृत्तिः॥ मनोनामसंकल्पविकल्पांतःकरणवृ
 त्तिः॥ अनयोरेवविज्ञाहंकारयोरंतर्भावः॥ एतेपुनराकारादिगतसात्वि
 कांशोभ्योमीलितेभ्योत्पद्यन्ते॥ एतेषांप्रकारात्मकत्वात्सात्विकांशकार्यत्वं॥ ५
 इयंबुद्धिर्शानेन्द्रियैः सहितासर्तिर्विज्ञानमयः कोशोभवति॥ अयंकर्तृत्व
 भोक्तृत्वाद्यभिमानित्वेनेहलोकपरलोकगामीव्यावहारिकोजीवइत्युच्य

तै॥ मनस्तु कर्मेन्द्रियैः सहितं सन्मानोमयः कोशोभवति॥ कर्मेन्द्रियाणि॥ वा
 क्पाणिपादपायुपस्त्वानिरव्यानि एतानिपुनराकारादीनांरजोशोभ्योव्य
 स्तेभ्यः पृथक्क्रमेणोत्पद्यन्ते॥ आकाराख्योत्रपादौ॥ वायोस्त्वक्पाणी॥ तेज
 सश्चक्षुर्वचो॥ अद्भ्यो जिह्वोपस्त्वो॥ पृथिव्याघ्राणवायोन्द्रिये॥ वायवः॥ प्राण
 पानव्यानोदानसमानाः॥ प्राणोनामप्रागतनवान्॥ नासादिस्थानवर्तिः॥
 अपानोनामाऽवागतनवान्॥ पायादिस्थानवर्तिः॥ व्यानोनामविश्वगतन
 वान्॥ अरिवलशरीरवर्ती॥ उदानोनामकंठस्थानीयः॥ उर्ध्वमननवान्॥ उक्त्र
 मणवायुः समानः॥ शरीरमध्यगोऽग्नितीक्ष्णान्तादिसमीकरणकरः॥ केचित्तु
 नागकूर्मककरदेवदत्तधनंजयारव्याः पञ्चान्येवायवः संतीतिवदन्ति॥ नागऽ
 कीरणकरः॥ कूर्मऽउन्मीलनकरः॥ ककरः॥ शूलकरः॥ देवदत्तोऽजंभणकरः॥
 धनंजयः॥ कोषणकरः॥ एतेषांप्राणादिष्वंतर्भावात्प्राणादयः पञ्चैवेतिकेचि

तु॥ एतत्प्राणादिपञ्चकं आकाशादिगतरजोरोधामीलितेष्वुत्पद्यते।
इदं प्राणादिपञ्चकं कर्मेन्द्रियैः संहितं सत्प्राणमयः कोशोपपद्यते। अ-
स्य क्रियात्मकत्वेन रजोराकार्यत्वं। एतेषु कोशेषु मध्यविज्ञानमयोऽज्ञा-
नशक्तिमान्कर्तृरूपः॥ मनोमयइत्याशक्तिमान्करणरूपः। प्राणा-
मयः क्रियाशक्तिमान्कार्यरूपः। योग्यत्वादेव मेतैषां विभाग इति वर्ण-
यन्ति। एतत्कोशात्रयं मीलितं सत् सूक्ष्मशरीरमित्युच्यते। अत्राप्यारिवल-
सूक्ष्मशरीरमेकबुद्धेः। विषयतया बलवज्जलाशायवद्वाससमष्टिः॥ अनेक-
बुद्धेर्विषयतया वृक्षवज्जलवद्वाव्याधिरिति वभावति। एतत्समष्ट्युपहि-
तं वैतन्यं सूत्रात्माहिरण्यगर्भः प्राणः। अत्र व्यते सर्वत्रानुस्यूतत्वान्न। अ-
नक्रियाशक्तिमदुपहितत्वाच्च॥ अस्यैवैसमष्टिः सूक्ष्मप्रपञ्चापेक्षया
सूक्ष्मत्वात् सूक्ष्मशरीरं। विज्ञानमयादिकोशात्रयं जाग्रद्वासनामयत्वात् स्व-

प्रः अतएव सूक्ष्मप्रपञ्चलयस्थानमिति बोध्यते। एतद्व्याप्युपहितं वैत-
न्यं तैजसो भवति। तैजोमयांतः करणोपहितत्वात्। अस्यापीयं व्यष्टिः सूक्ष्-
मशरीरापेक्षया सूक्ष्मत्वादिति हेतुरेव सूक्ष्मशरीरं विज्ञानमयादिको रा-
त्रयं जाग्रदासनामयत्वात् स्वप्नः। अतएव सूक्ष्मशरीरलयस्थानमिति बोध्य-
ते। एतौ सूत्रात्मतैजसाविदानीमनोवृत्तिभिः सूक्ष्मविषयाननुभवतः॥ प्र-
विविक्तभुक् तैजस इत्यादि श्रुतेः। प्रविविक्तं सूक्ष्मं भुंक्ते इति प्रविविक्तभुक्।
तैजसः तैजोंतः करणकार्यदिभावेन परिणतंतदेव सूक्ष्मशरीरादिहीनं यस्य
तैजसोऽतः करुणस्य स्वामी। अत्रापि व्यष्टिसमष्टौस्तदुपहितसूत्रात्मतैजस-
योर्वनवृक्षवत्तद्विच्छिन्नाकाशावच्च जलाशयजलवत्तद्वत्प्रतिबिम्बाकाशावच्चापि दे-
एवं सूक्ष्मशरीरोत्पत्तिः। सूक्ष्मभूतानि तु पञ्चीकृतानि। पञ्चीकरणं तु आकाशा-
दिपञ्चस्वैकैकं द्विधा समं विभज्यते पुंश्चरुसुभागेषु प्राथमिकान्यं च भागान्।

रूपरसगंधानगनीदोपेन्द्रयमप्रजापतिभिः क्रमान्तियंत्रितेन प्राणादीनां
 द्रियपंचकेन क्रमात् तन्मनो बुद्ध्या हंकारचित्ताख्येनांतरिंद्रियवर्षेण क्रमा
 तः क्रमान्तियंत्रितेन मनो बुद्ध्या हंकारचित्ताख्येनांतरिंद्रियवर्षेण क्रमा
 त्संकल्पनिश्चयाहंकार्यादित्याद्यैः सर्वानितान् स्फूर्कविषयाननुभवतः ॥
 जागरितस्थानो बहिः प्राकृत्यादिश्रुतेः ॥ अत्राप्यनयोः स्फूर्कमपि
 समष्टौ स्तदुपाहितयोर्विश्ववैश्वानरयोश्च वनवृक्षवत्तदवच्छिन्नाकाश
 वच्च जलाशयजलेव तद्गतप्रतिबिंबाकाशवच्च वा पूर्ववदमेव ॥ एवं पंचवी
 कृतभूतेभ्यः स्फूर्कप्रपंचोत्पत्तिः ॥ एवं स्फूर्कसूक्ष्मकारणप्रपंचानाम
 पिसमष्टिरेकोमहात्प्रपंचोभवति ॥ यथा वांतरवनानां समष्टिरेकोम
 हद्वनं ॥ यथा वांतरजलाशयानां समष्टिरेकोमहात् जलाशयः ॥ एतदुप
 हितं वैश्वानरादींश्च पर्यंतं वैतन्यमपि अवांतरवतावच्छिन्नाकाशवत्

३

॥ ॥

८

हावनावच्छिन्नाकाशवदवांतरजलाशयगतप्रतिबिंबाकाशान्महाज
 कोशयः गतप्रतिबिंबाकाशवच्चैकमेव ॥ आभ्यां महाप्रपंचतदुपाहितं वै
 तन्याभ्यां तत्तायः पिंडवदविवर्तं सद्रूपं पतितं वैतन्यं सर्वं ब्रह्मैवेति रास्य
 स्पवाचंभवति ॥ विवर्तं सद्रूपमपिभवति ॥ एवं वस्तुत्ववस्त्वारोपः सा
 मात्येन प्रदर्शितः ॥ इदानीं प्रत्यगात्मेनीदमिदमप्यमारोपयतीति विशेषज्यते ॥
 अति प्राकृतस्तु आत्मा वैपुत्रनासीत्यादिश्रुतेः ॥ स्वस्मिन्निवपुत्रे प्रियत्वदूरी
 नात्पुत्रेपुष्टेनष्टेवाहमेवपुष्टानष्टश्चत्यनुभवान् ॥ पुत्र आत्मेतिवदति ॥ यावत्क
 स्तुस्त्वाएषपुरुषो न्नरमयइत्यादिश्रुतेः ॥ प्रदीप्तं गृहात्स्वपुत्रं परि
 त्यज्यापि स्वस्य निर्गमदूरीनात्स्फूर्कसूक्ष्मलोहं कशोहमित्याद्यनुभवाद्ये
 स्फूर्कशरीरमात्मेतिवदति ॥ अपरश्चात्मा कश्चिदुपप्राणाः प्रजापतिमेत्यब्रूयुः
 रित्यादिश्रुतेः ॥ इन्द्रियाणामसंवेदनाद्यैः योगात्काणोहंबधिरोहमि

यादिकला

३
४
५

नामर उद्धृतिवर्तमानस्य रज्जुमानस्य

श

कुर्यात् शरीरं ज्ञातं सोऽग्यं नान्यथा न विदुः कश्चिद्वा कश्चिद्वा भूतं भूतं शरीरं
 तद्वत् कश्चिद्वा भूतं नान्यथा न विदुः कश्चिद्वा कश्चिद्वा भूतं भूतं शरीरं
 पञ्चीकृतं भूतमात्रं भवति। एतानि शरीरं वदविषय साहितानि पञ्चीकृतं
 तस्मात्तान्यपि सूक्ष्म शरीरं ज्ञातं वेत्त सर्वमेतेषां कारणं भूतं पञ्ची
 कृतं भूतमात्रं भवति। एतानि सत्त्वादिगुण साहितान्यपञ्चीकृतं न्युत्प
 न्नि व्युत्क्रमेणैतत्कारणं भूतं शरीरं नोपाहितं वेत्त न्यमात्रं भवति।
 एतद् ज्ञानं मूला नोपाहितं वेत्त न्यं वेत्त शरीरं कमेतदाधारं भूतानुप
 हितं वेत्त न्यं तुरीयं ब्रह्ममात्रं भवति। अथाध्यात्मध्यानापापवादाभ्यां
 तत्त्वं पदार्थं शोधनमपि सिद्धं भवति। तथाहि। अज्ञानादिसमाधौ
 तदुपाहितं सर्वज्ञत्वादि विशिष्टं वेत्त न्यमेतदनुपाहितं वेत्त न्यत्रयं तत्त्वा
 यः पिंडवदेकत्वेनावभा समानं तत्पदवाच्यार्थो भवति। एतदुपाध्यु

ब्रह्मांडं वै

ता

१०

पाहिताधारमनुपाहितं वेत्त न्यं तत्पदलक्ष्यार्थो भवति। अज्ञानादिमाधौ
 तदुपाहितं ज्ञातत्वादि विशिष्टं वेत्त न्यमेतदनुपाहितं वेत्त न्यत्रयं तत्त्वायः पिंडव
 देकत्वेनावभा समानं तत्पदवाच्यार्थो भवति। एतदुपाध्युपाहिताधारभूतम
 नुपाहितं प्रत्यगात्मनेदं तुरीयं वेत्त न्यं तत्पदलक्ष्यार्थो भवति। अथवाक्या
 र्थे विपर्यते। इदं तत्त्वमसि वाक्यं संबंधं येषां रवंडार्थविबोधकं भवति। सं
 बंधं त्रयं नाम पदयोः सामानाधिकरण्यपदार्थयोर्विशेषणाविशेष्यभावः
 प्रत्यगात्मप्रदार्थयोर्लक्ष्यलक्षणाभावश्चेति। तदुक्तं। सामानाधिकरण्यं
 विशेषणाविशेष्यता। लक्ष्यलक्षणा संबंधः पदार्थप्रत्यगात्मनामिति। सा
 मानाधिकरण्य संबंधस्तस्मात्। यथा सोमं देवदत्त इत्यस्मिन्वाक्ये तत्काळ
 विशिष्टं देवदत्त वाचकं तत्तत्त्वं तत्काळं विशिष्टं वाचकं तत्तत्त्वं तत्काळं
 विंशतिमासं संबधः। तथा तत्त्वमसि वाक्ये पुरुषत्वादि विशिष्टं वाचकं त

न्य

तदस्यापरोक्षतादिविशिष्टवाचकत्वं पदस्य वैकस्मिंश्चेत न्येतात्यर्थसंबंधः ।
 विशेषणविशेष्यभावसंबंधस्तु यथा तत्रैव वाक्ये सत्रावार्थतत्कालविशिष्ट-
 देवदत्तस्यायं शब्दार्थतत्कालविशिष्टदेवदत्तस्य वा न्योन्यभेदभाववर्तक-
 तया विशेषणविशेष्यभावः ॥ तथात्रापि वाक्येतत्पदार्थपरोक्षत्वादिवि-
 शिष्टवैतन्यस्य त्वंपदार्थापरोक्षत्वादिविशिष्टवैतन्यस्य वा न्योन्यभेदभा-
 ववर्तकतया विशेषणविशेष्यभावः । लक्ष्यलक्षणसंबंधस्तु । यथा तत्र सत्रा-
 वार्थं शब्दयोस्तदर्थयोर्वीरुद्धतत्कालैतत्कालविशिष्टत्वपरित्यागे नावि-
 रुद्धदेवदत्तेन सह लक्ष्यलक्षणभावः ॥ तथात्रापि वाक्येतत्पदयोर्वीरु-
 द्धपरोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टत्वपरित्यागे नाविरुद्धवैतन्येन सह ल-
 क्ष्यलक्षणभावः । इयमेव भागत्यागलक्षणे लुप्यते । अस्मिन्वाक्ये नी-
 लोत्पलमिति वाक्यवद्वाक्यार्थो न संगच्छते । तत्र तु नीलपदार्थनीलशु-

११

णस्योत्पलपदार्थोत्पलद्रव्यवशो कूपपदादिभाषवर्तकतया न्योन्यविशेष-
 णविशेष्यभावसंसर्गस्यान्यतरविशिष्टस्यान्यस्य तदेकस्य वा वाक्यार्थ-
 लोप्योङीकारे प्रमाणान्तरविरोधाभावाद्वाक्यार्थः संगच्छते । अत्र तु तदर्थपरो-
 क्षत्वादिविशिष्टवैतन्यस्य त्वमर्थापरोक्षत्वादिविशिष्टवैतन्यस्य वा न्यो-
 न्यभेदभाववर्तकतया विशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्यान्यतरविशिष्टस्या-
 न्यतरस्य तदेकस्य वा वाक्यार्थलोप्योङीकारे प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाद्वाक्यार्-
 थो न संगच्छते । अत्र गणधोषः प्रतिवसतीति वाक्यार्थो न संगच्छते । तत्र तु
 गणधोषयोराधाराधेयभावलक्षणस्य वाक्यार्थस्य विशेषणो विरुद्धत्वा-
 द्वाक्यार्थमशेषपरित्यज्य तत्संबन्धितीरलक्षणाया युक्तत्वाज्जहल्लक्ष-
 णसंगच्छते । अत्र तु परोक्षापरोक्षवैतन्ये क्वलक्षणस्य वाक्यार्थस्य भा-
 गमात्रविरोधाद्वागान्तरमपि परित्यज्या न्यलक्षणाया युक्तत्वाज्जह-

सं

न
 लक्षणासंगच्छते। अत्रानुपपत्तिरिति वाच्यं। तत्रतीरपदाश्रयणेन
 तदर्थप्रतीतौ लक्षणायातत्प्रतीत्यपेक्षाया मपितत्वं पदयोः श्रूयमाणत्वे
 नतदर्थप्रतीतौ लक्षणायापुनरन्यतरपदेनान्यतरपदार्थप्रतीत्यपेक्षाया
 अभावात्। अत्र शोणो धावतीति वाक्यवदुज्ज्वललक्षणापिन संभवति॥
 तत्राशोणमुणगमनलक्षणास्य वाक्यार्थस्य विरुद्धत्वात्तदपरित्यागेन त
 दाश्रयाश्चादिलक्षणायातद्विरोधपरिहारसंभावोदज्ज्वललक्षणासंभ
 वति। अत्रतुपरोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टवैतन्यैकत्वस्य वाक्यार्थस्य वि
 रुद्धत्वात्तदपरित्यागेन तत्संबन्धिनोपस्यकस्याविरुद्धत्वस्य लक्षितत्वेपित
 दिरोधपरिहारसंभवादज्ज्वललक्षणासंभवत्येव॥ नचत्वंपदं तत्पदं वा
 स्वार्थविरुद्धत्वापरित्यागेनात्रांतरसाहितं तत्पदार्थत्वंपदार्थत्वं लक्ष्य

१२.

३। अतः कथं प्रकारांतरेण भागलक्षणां करणमिति वाच्यं॥ एकेनप
 देन स्वार्थीनापदार्थीतरोभयलक्षणाया असंभवात्प्रदांतरेण असंभवा
 तदर्थप्रतीतेर्लक्षणायापुनस्तत्प्रतीत्यपेक्षाभावाच्च। तस्माद्यथा सोयं दे
 वदत्त इति वाक्यंतदर्थी वातत्काळैर्विशिष्टदेवदत्तलक्षणास्य वाक्यार्थस्य
 शोविरोधादिरुद्धतत्काळैर्विशिष्टत्वांशपरित्यज्याविरुद्धार्थ
 देवदत्तलक्षणास्य शमात्रंलक्षयति। तथा तत्त्वमसि वाक्यंतदर्थी वापरो
 क्षत्वादिविशिष्टवैतन्यैकत्वलक्षणास्य वाक्यार्थस्यांशोविरोधादिरुद्धं परो
 क्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टत्वांशपरित्यज्याविरुद्धमरवंडुवैतन्यमात्रंल
 क्षयतीति॥ ॥ अथाधुनाहं ब्रह्मास्मीत्यनुभववाक्यार्थवर्णने। एवमा
 वाक्येणाध्यारोपापवादपुरःसरं तत्त्वंपदार्थी शोध्यित्वा वाक्येनारवंडा र्थे
 नोपपत्तिरिति चकारिणोहं प्रत्यक्षमुद्रमुद्रमुक्तसत्यस्य भावपरमानंदानंताद्

तत्काळ

परोक्षत्वा

पं ब्रह्मास्मीत्येवंडाकाराकारित्वाचित्तवृत्तिरुद्दिता। सातु चित्प्रतिबिंबि
 तासीति। प्रत्यगभिन्नमज्ञातपरंब्रह्मेविषयीतद्गताज्ञानमेव बाधते। त
 दापटकारणतंतुदाहेपटदाहवत्॥ आरिबलकारणज्ञानेबाधितेसतितत्का
 र्यस्यारिबलस्यबाधितत्वात्तदंतेभूतारंबडाकाराकारिता। चित्तवृत्तिरपि
 बाधिताभवति। तत्रप्रतिबिंबितंवेतन्यमपियथादीप्रभादित्यप्रभाव
 भासनासमर्थीसतीतयाविभूताभवति। तथास्वयंप्रकाशप्रत्यगभिन्न
 परब्रह्मावभासनानहंतयातेनाभिभूतंसत्त्वोपाधिभूतारंबडवृत्तेबाधित
 त्वादपिभाभावेमुरवप्रतिबिंबस्यमुरवमोत्रत्वप्रत्यगभिन्नपरब्रह्ममात्रंभ
 वति। एवंवसतिमसैवानुदृष्टमंयन्मत्सानमनुतइत्यनयोरविरोधः॥ वृ
 त्तिव्याप्यंत्वांगीकारेणफलव्याप्यत्वप्रतिषेधप्रतिपादनात्। तदुक्तं। फल
 व्याप्यत्वमेवास्यशास्त्राद्निर्वाहितं। ब्रह्मण्यज्ञाननाशायवृत्तिव्याप्तिर
 पेक्षितेति। स्वयंप्रकाशमानस्यान्ताभास उपयुज्येतइति। अत्रुपदार्थीकारा

ली

प

न

१३

कारितचित्तवृत्तेष्वेवशेषोस्ति। तथाहि॥ अयंधटइति घटाकाराकारितचि
 त्तवृत्तिरज्ञातंधटविषयीकृत्यतद्गताज्ञाननिरसनपुरःसरंस्वगतविदाभा
 सेनजडंधटमभिभासयंती॥ यथाप्रदीपप्रभामंडलमंधकारगतंधटपटा
 दिकंविषयीकृत्यतद्गतांधकारनिरसनपुरःसरंस्वप्रभमयातदपिभासय
 तीति। एवंभूतस्वस्वनूपस्यचेतन्यसाक्षात्कारपर्यंतंश्रवणमनतनिदिध्या
 सनंसमाध्यनुष्ठानस्यापोक्षितत्वातेपिप्रदर्शिते॥ श्रवणं नामषाड्विधा लिंगै
 रशेषवेदांता नामाद्वितीयवस्तुनितात्पर्यावधारणं। लिंगानितूपक्रमोपसं
 हाराभ्यासापूर्वताफलार्थवाशेपपत्यारमानि। प्रकरणप्रतिपाद्यस्यतपो द
 दंतपोरूपपादनरूपपुनः। मुपक्रमोपसंहारौ। यथा लोकोदो ग्येष छेप्रपाठ
 के प्रकरणप्रतिपाद्यस्याद्वितीयवस्तुन एकमेवाद्वितीयमित्यादावेतदा
 न्ममित्यंतेवप्रतिपादने। प्रकरणप्रतिपाद्यस्यतन्मध्येपोनः पुन्येनप्रति
 पादनमभ्यासः॥ यथातेत्रेवाद्वितीयवस्तुनामधेयतत्वमसीतिनवकृत्वः प्र

निपादने। प्रकरण प्रतिपाद्यस्य प्रमाणं तत्राविषयीकरणमपूर्वत्वं यथा
 तत्रैवाद्द्वितीयवस्तु नोमानंतराविषयीकरणं॥ फलं तु प्रकरणाप्रतिपाद्या
 त्मकं ज्ञानितदनुष्ठानस्य वा तत्र तत्र श्रूयमाणं प्रयोजनं। तथा तत्राचार्यवा
 न्पुरुषो वेदतस्य तावदेव विरं यावन्नुविमोक्षेयसंपत्स्य इति अद्द्वितीयवस्तु
 साधनस्य तत्प्रतिः प्रयोजनं श्रूयते। करणाप्रतिपाद्यस्य तत्र तत्र प्रशंसनम
 र्थवादः॥ यथा तत्रोक्तमादेशमप्राप्तं येनाश्रुतं श्रुतं सवत्यमतं मतमविज्ञातं
 विज्ञातमित्याद्द्वितीयवस्तु प्रशंसनं। प्रकरण प्रतिपाद्यार्थसाधने तत्र तत्र श्रू
 यमाणमुक्तिरुपपत्तिः॥ यथा तत्र यथा सोम्ये केन मृत्पिंडेन सर्वमृत्मयं वि
 ज्ञातं स्याद्वा चारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्याद्द्वितीयवस्तु
 साधने विकारस्य वा चारंभणमात्रत्वं युक्तिः श्रूयते। मननं तु श्रुतं स्याद्द्वितीय
 वस्तु नो वेदांता नुगुण युक्तिमिरमैव रतमनुब्रूयंतं॥ विजातीयदेहादिप्र
 न

त्यपरहिताद्द्वितीयवस्तु सजातीयप्रत्ययवाहोनादध्यासनं॥ समा
 धिर्द्विविधः॥ सविकल्पको निर्विकल्पकश्चेति। तत्र सविकल्पको नाम
 शातृज्ञानादिविकल्पलयाः नपेक्षयाद्द्वितीयवस्तु नितदाकाराकारिता
 याश्चित्तवृत्तेष्ववस्थानं। तदा मृत्मयगजादिभानोपिमृद्भानवत्तद्वैतमा
 नेष्यद्वैतवस्तुभासते। तदुक्तमभिनीया॥ द्विरास्वरूपं गगनोपमं परं सकृ
 द्दिशातं त्वजमेकमक्षरं। अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव वाहं सततं विमु
 क्तश्चोमिति॥ निर्विकल्पकस्तु शातृज्ञानादिविकल्पलयापेक्षयाद्द्वितीय
 वस्तु नितदाकाराकारितायाश्चित्तवृत्तेरितितनामेकीभावेनावस्थानं।
 तदा जलाकाराकारितलवणा नवभासे जलमात्रप्रतिभासवत्। अद्द्वितीय
 वस्तु वाकाराकारिताचित्तवृत्त्यनवभासेनाद्द्वितीयवस्तु मात्रमवभासते॥
 ततश्चास्य सुषुप्तेश्चाभेदं शक्यं न भवति। उभयवृत्त्यभासे समानेपितर

तद्वासाद्वावमात्रेणतयोर्होपपत्तेः। अस्यंगानि। समनियमासं प्रा
 णायामप्रत्याहारधारणाध्यानसंसाधयः॥ तत्रादिंसासत्यास्तेब्रह्म
 बर्वापरिग्रहायमाः। शौचसंतोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्राणिधानानिनियमाः
 करवरणादिसंस्त्वानविशेषलक्षणादिनिपद्यकस्वस्तिकादीन्यासनानि।
 रेवकपूरककुंभकलक्षणाः प्राणनिग्रहोपायाः प्राणायामाः इंद्रियाणां स्व
 स्वविषयेभ्यः प्रत्याहारणंप्रत्याहारः॥ अद्वितीयवस्तुन्यंतरिंद्रियधारणं धार
 णा। तत्राद्वितीयवस्तुनिविच्छिद्यविच्छिद्यंतरिंद्रियवृत्तिप्रवाहो ध्यानं॥ स
 माधिस्तुतः सविकल्पकएव। अस्यांगिनोतिर्विकल्पकस्य लयविक्षेप
 कषायरसास्वादलक्षणाश्च तारोविद्याः संभवन्ति। लयस्तावदरवंडवस्त्व
 नवलंबनेनावित्तवृत्तेर्नद्रा। अरवंडवस्त्वनवलंबनेनावित्तवृत्तेर्नद्राव लंबने
 विक्षेपः। लयविक्षेपाभावोपिवित्तवृत्तेरागादिवासनयास्तब्धीभावा दरवंड

१५

वस्त्वनवलंबनेकषायः। अरवंडवस्त्वनवलंबनेनापिवित्तवृत्तेः सविकल्प
 कानंदास्वादनंरसास्वादः। समाधारंभसमयेसविकल्पकानंदास्वादनं
 वा। अनेनविद्धवतुष्टयेनविरहितं वित्तं निर्वीतदीपवद्वलंसदरवंडवैतन्य
 मात्रंभवतियदातदानिर्विकल्पकः समाधिरित्युच्यते॥ तदुक्तं॥ ॥ लये
 संबोधये वित्तं विद्धि संश्रामयेत्युनः॥ सकषायं विजानीयात्सम
 प्राप्तं न बालयेत्। नास्वादयेद्रसांस्तत्रानिःसंगः प्रज्ञायामवेदिति।
 यथादीपोनिवातस्त्वोनेंगतेसोपमास्मृतेतिव। अथजीवन्मुक्तल
 क्षणमुच्यते। जीवन्मुक्तोनास्वस्वरूपा रवंडब्रह्मज्ञानेनतदज्ञानबा
 धनद्वारास्वस्वरूपा रवंडब्रह्मणि साक्षात्कृते ज्ञानेनतत्कार्यसंशितक
 र्मसंशयविपर्ययादीनामपिबाधितत्वादखिलबंधराहितोब्रह्मनिष्ठः।
 भिद्यतेहृदयग्रंथिश्चिद्यतेसर्वसंशयाः। क्षीयन्तेवास्यकर्मणि तस्मि

नृदृष्टेभरावरेइति श्रुतेः। अयं तु व्युत्पन्नसमये मांस्त शोणितमूत्रपु
 रीषादिमाजनेन शरीरेणांध्यमांध्यापदुत्वादिमाजनेनैन्द्रियग्रामेणा
 रंतायापि पासाशोकमोहादिमाजनेनांतःकरणेन च पूर्वपूर्ववासना
 याक्रियमाणानि कर्माणि भुज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धा रब्धफलानि
 अपरं रूपं नपि बाधितत्वात्परमार्थतो न पश्यति। यथेदं जालमिति ज्ञा
 नवांस्तदिदं जालं पश्यन्तपि परमार्थनिर्दमिति न पश्यति। सबक्षुर
 वक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इवेत्याश्रुतेः॥ ॥ उक्तं च। सुषुप्तवज्राग्रति
 यो न पश्यति द्वयं च पश्यन्तपि बाध्यत्वतः। तथापि कुर्वन्तपि निःक्रि
 यश्चयः स आत्मविन्तान्यस्तीह निश्चयः। अस्मिन्नात्पूर्वविद्यमा
 नानामेवाहारविहारादीनामनुवृत्तिवद्बुधवासनानामेवानुवृत्ति
 र्भवति। शुभाशुभयोरोदीसीत्यंवा। तदुक्तं। बुद्धाद्वैतसत्त्वस्य य

येषां वारणं यदि॥ शुनांतत्त्वदृशां चैव कोमेदोऽशुविमक्षणा इति। ब्रह्मवि
 त्तं तथा मुक्तास आत्मज्ञो न वेतर इति। तदानीमणिमत्वादीनि साधना
 नि देष्टव्यादयः सद्गुणश्चालंकारश्च नुवर्तते। तदुक्तं। उत्पन्नात्मा बबो
 धस्य हृद्देष्टव्यादयो गुणाः॥ अयं ततो मयं त्यस्य न तु साधनरूपिण इ
 ति। किं बहुनायं देह्यात्रामात्रार्थमिच्छानिष्ठापरिच्छा प्रापितानि सुखदुः
 खलक्षणाभ्या रब्धफलानि अनुभवन्तः करणाभासादीनामवभास
 कः संस्तदवसाने प्रत्यगानंदपरब्रह्मणि प्राणेलीने सति अज्ञानतत्कार्य
 संस्काराणामपि विना ज्ञात्परमकैवल्यमानंदैकरसमपरिवर्द्धनेदप्रति
 भासरहितमखंडं ब्रह्मावतिष्ठते। न तस्य प्राणा उक्ता मंत्यत्रैव समवली
 यंते। विमुक्तस्य श्राविमुखाते इत्येवमादिश्रुतेः॥ ॥ इति श्रीपरमहंसप
 रिब्राजकाचार्यसहानंदकृतो वैदांतसारः समाप्तः॥ ॥ श्रीरामः शरणं।

महदङ्कारपतन्मया सा स्यात्कृतानि च तेषां कविनाम् । इति विद्यामयि यस्यास्य भागवति
अत्र सर्गादिमर्गश्च स्थानेष्वपि मृतयः सन्तरे शब्दकथानिरेमुक्तिराश्रयेः कातापाणिपाठेनैके
प्रयोगेभ्यस्तत्त्वज्ञानजाम् । ज्ञानम् सूक्ष्मीरूपधर्मिरहिततरोवः ।